

ДІАСПОРА ЯК ЯВИЩЕ І ПИТАННЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНЦІВ СВІТУ

ЮРІЙ МАКАР,
Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Чернівці

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ПОХОДЖЕННЯ, ХАРАКТЕР, СУЧАСНИЙ СТАН

Поняття *діаспора* грецького походження, воно означає *розсіяння*. Спочатку застосовувалося до євреїв, справді розсіяних по світу. Щодо українців, то воно ввійшло у вжиток з першої половини 90-х рр. минулого століття. Причому на початках точилася досить запекла дискусія, чи належить його застосовувати до українців. Як би там не було, але тепер ми досить широко послуговуємося поняттям *діаспори* для означення українців, які волею долі опинилися поза межами власної держави.

Очевидно зараз ніхто не може з впевненістю сказати, скільки ж українців проживає поза межами України. Тим більше, що нині окреслення *українець* стосовно наших братів і сестер поза межами України доволі часто має відносний характер, оскільки чимало з них утратили національні ознаки української приналежності. Але, тим не менше, вважається, що поза Україною проживає біля 20 млн. українців. Зокрема, вказану кількість згадав Президент Світового Конгресу Українців Аскольд Лозинський на III Всесвітньому форумі українців¹.

І ще одне зауваження на вступі варто зробити про те, що суперечки навколо застосування поняття *діаспора* до українців викликала заперечення з боку супротивників наявності у всіх суміжних з Україною державах українців-автохтонів. Справді, в Росії, Молдові, Румунії, Угорщині, Словаччині, Польщі і Білорусі українці є автохтонами. Їх, якщо й “розсіювали”, то в межах даних держав, або ж “відсіювали”, як це мало місце у Польщі протягом 1915 р., а потім 1944 – 1946 рр., до інших країн. В історичному минулому до згаданих країн українці також мігрували, як також з них до інших держав. Проте з набуттям Україною незалежності поняття *діаспора* стосовно зарубіжних українців утвердилося в науковому лексиконі. Воно означає, за Наталією Колесніченко-Братунь, *сукупність українців (осіб українського походження), які проживають за межами України*².

Принагідно варто згадати ще про декілька понятійних визначень. Разом із утвердженням у науковій лексиці поняття *українська діаспора*

воно, як вважають дослідники Володимир Трошинський та Анатолій Шевченко, “насправді повною мірою стосується тільки поняття “*західна українська діаспора*” й не в усьому підходить для характеристики того, що отримало назву “*східна українська діаспора*”³. Іншими словами, під останньою розуміються українці у державах колишнього Радянського Союзу. Різницю між цими двома напрямками української діаспори вчені вбачають у характері організованості українців і ступені структурованості та збереження ними національної ідентичності. Тобто, якщо проблема *західної діаспори* полягає у збереженні етнічної ідентичності, то *східної* – у відродженні тієї ідентичності. “Загалом, із огляду на характер завдань та цілі громадської активності, – наголошують згадані автори, – західну українську діаспору слід визначати як не лише етнокультурну, а й національно-політичну, тоді як східна сьогодні має суто етнокультурний характер”⁴. Сказане авторами цілком актуальне для сьогодення, незважаючи на те, що після опублікування їх дослідження пройшов певний час.

Потрібно також зазначити, що будь-яка еміграція в т.ч. й українська, за характером є економічною, ще її називають трудовою, або заробітчанською, або політичною. У випадку з українцями обидва типи практично досить часто поєднувалися. Ще вчені розрізняють еміграцію за мотивами добровільності чи примусовості, що також на практиці нерідко поєднуються. Залишення насиджених століттями місць ще розрізняють як *еміграцію сезонну, тимчасову або виїзд назавжди* чи, як тепер прийнято говорити, *переїзд на постійне місце проживання*.

Часто при характеристиці української діаспори виникає запитання: а коли ж вона розпочалася? Дехто вважає, що виїзди поза межі рідної землі розпочалися ще за княжих часів, потім вони продовжувалися за козацької доби. Особливо масовими вони стали з часу входження українських земель до Московської держави, носячи здебільшого примусовий характер, коли українців масами вивозили на спорудження міст (наприклад, Санкт-Петербурга), освоєння території, охорони прикордоння тощо. Це відбувалося в межах тодішньої Російської держави. Але відомі випадки виходу українців на Захід. Наприклад, після поразки гетьмана Івана Мазепи і шведського короля Карла XII під Полтавою, після зруйнування Катериною II Запорізької Січі тощо⁵.

Традиційно вважається, що початок організованої західній українській діаспорі поклала група українських переселенців із південно-східної Пряшівщини, що в нинішній Словаччині, до Бачки і Банату, що на території колишньої Югославії, яка осіла тут у середині XVIII ст. Упродовж другої половини XIX ст. ці поселення, зокрема у Срємі, поповнилися вихідцями з північної Пряшівщини. В останній декаді XIX ст. близько 8 тис. українських поселенців, переважно з Галичини, прибуло до Боснії⁶.

Масова ж еміграція з українських земель розпочалася в останній третині XIX ст. З тієї її частини, яка входила до складу Російської імпе-

рії, міграційні потоки українців рухалися на Схід, в азійську частину імперії. З Австро-Угорщини переселенський рух прямував до Західної Європи, Північної та Південної Америки⁷.

Тривалий час вважалося, що українська еміграція, а відповідно й імміграція, пройшла трьома великими хвилями – до початку Першої світової війни, у міжвоєнний період, по Другій світовій війні. Однак із здобуттям Україною незалежності, або навіть ще трохи раніше, розпочалася нова хвиля виїзду з України, до якої вживають визначення *четверта хвиля еміграції*, котра у кількісному відношенні перевершує усі три попередньо разом взяті⁸.

Якщо ж говорити про масову еміграцію з українських земель протягом усіх чотирьох хвиль, тобто протягом століття з чвертю, то не можна не зауважити, що мотиви, які спонукали людей покидати батьківщину, були соціально-економічними та суспільно-політичними. Перші переважали в останній третині XIX – на початку XX ст. та продовжують переважати наприкінці XX – на початку XXI ст., другі ж були суттєво помітними поряд з першими у період між двома світовими війнами та повністю домінували під час того міграційного процесу, який називають *третьою хвилею української еміграції*. Не слід забувати, що суспільно-політичні мотиви виїзду українців формувалися під впливом невирішеності українського національного питання на власній території. Сказане стосується рівною мірою як тих земель, котрі у складі УРСР входили до Радянського Союзу, так і тих, які у міжвоєнне двадцятиліття перебували у складі інших держав, насамперед Польщі та Румунії, де українці зазнавали політичних переслідувань на національному ґрунті.

Про масштаби виїзду з України під час *першої хвилі еміграції* красномовно свідчить такий факт. Першими рушили українці Закарпаття, емігруючи до США на вугільні копальні Пенсільванії. За даними відомого українського канадського вченого Михайла Марунчака, протягом 1870-х – 1920-х рр. лише з Закарпаття до США виїхало понад 430 тис. осіб, що, на його думку, “більш-менш стільки саме, скільки й залишилося було на цій землі ще жити”⁹. Ціаком зрозуміло, що серед від’їжджаючих були не лише українці, а й угорці, словаки, євреї та ін. Але визначальний відсоток складали українці. За закарпатцями рушили галичани і буковинці. Незначна кількість українців подалася на Захід з підросійських українських земель. За даними польського дослідника Анджея Земби, їх за 1908 рік виїхало 10 тис. осіб¹⁰.

Спробуємо, однак, хоча б наближено встановити кількість українців, які подалися освоювати азійські простори Російської імперії до початку Першої світової війни. А також чисельність тих українців, які виїхали на Захід. Отже, нагадаємо, що мова йде про останню третину XIX ст. й до початку війни. Встановити не лише докладні, а й наближені показники не є можливим. Після розпаду СРСР інтерес в українському суспільстві до своїх закордонних співплемінників став своєрід-

ним етнічним вибухом. Особливо це стосується тих українців, що проживають на теренах країн колишньої союзної держави, оскільки з усіх зарубіжних українців вони виявилися найбільш дезорганізованими, денаціоналізованими, що за тодішніх умов відповідало “мудрій” національній політиці, здійснюваній владою. Але сказане не означає, що інтерес до долі західної української діаспори впав. Нічого подібного – він також досяг свого піку. В умовах неочікуваної свободи, яка звалилася на українців, почалося здійснення глобальної акції *єднання світового українства*. У січні 1992 р. пройшов у Києві *Конгрес українців колишнього Радянського Союзу*, а у серпні того ж року – *Всесвітній форум українців*. Згодом він став йменуватися *Першим*, бо у серпні 1997 р. пройшов *Другий*, а у серпні 2001 – *Третій*. Нинішнього ж року має відбутися *Четвертий Всесвітній форум українців*. Власне українські вчені з України та діаспори роблять спроби встановити бодай якісь наближені чисельні показники українців поза межами України¹¹.

За тими даними, якими володіють дослідники станом на сьогодні, можна вважати, що загалом в останній декаді XIX ст. і до початку Першої світової війни на сході Росії осіло орієнтовано 2 млн. українців, здебільшого селян. Про що говорить цей показник? Відомо, що протягом 1892 – 1893 рр. із Східної Галичини та Буковини до Росії подалося близько 15 тис. селян. Їм обіцяли, що вони безкоштовно отримають землю, будівлі, реманент. Та, цього не сталося, і більшість з переселенців повернулася назад. Значного розмаху набув переїзд українців у 1891 – 1905 рр., коли йшло будівництво трансибірської залізниці. Новий міграційний спалах стався у 1906 – 1910 рр. під час т. зв. Столипінської реформи. В окремі роки на сибірські простори їхало по 200-300 тис. українців. Відбувався й рух у зворотному напрямі. За різними даними до півмільйона українців через невиконання владою умов поселення повернулася додому¹².

Інший потік українських мігрантів прямував на Захід. З західноукраїнських земель їхали здебільшого селяни до Німеччини, меншою мірою до Чехії, Румунії, Данії. Це була сезонна, заробітчанська міграція. Підраховано, наприклад, що до Німеччини у 1907 – 1912 рр. щорічно виїжджало на сезонні сільськогосподарські роботи близько 15 тис. осіб. Сезонний заробіток селян дозволяв після повернення дещо поліпшити своє матеріальне становище¹³.

Але основний потік емігрантів прямував (здебільшого назавжди) за океан – до США, Канади, Бразилії, Аргентини тощо. Вважається, що загалом до початку Першої світової війни за океан з українських земель виїхало 700 – 800 тис. осіб, з них 500 тис. склали українці, а решту – євреї, поляки та ін. Фігурують дуже відмінні дані про те, до якої країни скільки вїхало переселенців. В усякому випадку, йдеться про показники на рівні: до США – від 350 тис. і вище, до Канади – відповідно від 100 тис. і т.д.¹⁴ Вище була мова, що до виїзду, перш за все, селян підштовхувала крайня нужда. Проте, поряд з бідними їхали й

заможні селяни, які прагнули досягти більшого, ніж на батьківщині. Їхали й представники інших соціальних верств. Але серед українців їх відсоток був незначним, тому це були здебільшого представники інших етносів, але з українських етнічних земель.

Наскільки відмінні трапляються статистичні показники щодо кількісних параметрів еміграції, може свідчити той факт, що, наприклад, на противагу Анджеєві Зембі автори “Енциклопедії Українознавства” написали, що тільки з підросійських Холмщини, Волині та Полісся за океан до Першої світової війни емігрувало 50 тис. українців¹⁵. Можливо, сучасний польський науковець вважає названі землі не українськими, а говорить лише про виїзд з інших українських земель, користуючись тогочасними даними.

Що ж до *другої хвилі еміграції*, то протягом міжвоєнного періоду серед мотивів для виїзду поза межі батьківщини суттєве місце, поряд з економічними, посіли політичні.

Насамперед, щодо міграції українців у східному напрямку, тобто в межах СРСР. У 20-х рр. минулого століття розпочалося ніби добровільне переселення на землі т.зв. “колонізаційного фонду”. Проте вже з 1928 р. замість добровільного індивідуального розпочалося колективне “організоване” переселення з широким залученням демобілізованих військових¹⁶. Подібні заходи мали вирішити “соціалістичними методами” проблему аграрного перенаселення, насамперед в Україні. Постановою ЦВК СРСР від 30 липня 1926 р. районами поселення було визнано Далекий Схід, Сибір, Сахалін, Карело-Мурманський край. Передбачалося також заселення вільних земель у районах Північного Кавказу, Поволжя та Південного Уралу. Найважливішим завданням вважалося “розвантаження перенаселених районів України”. Розв’язання проблеми у “стислі строки” призвело до того, що з України протягом 1924 – 1928 рр. виїхало переважно до східних районів СРСР 142 тис. осіб, що складало 24 % усіх мігрантів у межах тодішньої держави¹⁷.

У 30-х рр. внаслідок колективізації та голодомору з України масово переселялися здебільшого селяни у промислові центри Поволжя і Уралу. Є дані про те, що з 1926 по 1939 рр. Україну покинули майже 2,9 млн. осіб. А у зворотному напрямку з Росії і частково Білорусі за 1933 – 1937 рр. прибуло до України понад 221 тис. осіб. Таким чином творився “єдиний радянський народ” на російській основі¹⁸. Слід нагадати, що переселення в межах СРСР здійснювалося на принципово нових засадах. Тут широко застосовувалися депортації та заслання осіб, визнаних небезпечними для більшовицького режиму. Неодмінними атрибутами міграції стали концентраційні табори, які поступово покрили густою сіткою Європейську Північ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Казахстан та Середню Азію, перетворившись у місця спецпоселення і спецпереселення з масовим використанням практично безкоштовної каторжанської праці. За недостатньо перевіреними

даними перед початком Другої світової війни у радянських концтаборах перебували 10-12 млн. в'язнів, з них половина українців¹⁹.

Події Першої світової війни, програні визвольні змагання викликали першу масову українську політичну еміграцію на Захід. Емігрантами стали переважно учасники військових формувань, політичні і громадські діячі УНР та ЗУНР. Зокрема у Польщі на початку 20-х рр. опинилося близько 30 тис. емігрантів, переважно з Наддніпрянщини, головним чином у таборах для інтернованих військовиків. Частина вояків УГА примістили в таборах інтернованих у Чехо-Словаччині. Крім того, українські емігранти поселилися в Австрії, Німеччині, Румунії, Югославії. Загальна кількість українських емігрантів у перші повоєнні роки доходила до 80-100 тис. осіб. Згодом більшість галицьких емігрантів повернулася на батьківщину. Незначна кількість наддніпрянців і галичан під впливом "українізації" переїхала до УРСР. Чимало українських емігрантів залишили Польщу та Австрію і перебралися до Франції, частково Бельгії та на Американський континент. В Європі головними осередками української еміграції на той час стали Прага, Варшава, Берлін, Париж, Відень, де розвивалися різні ділянки українського політичного і культурного життя²⁰.

Проблему політичної української еміграції по Першій світовій війні ще належить дослідити. За роки незалежності України певні кроки зроблені, зокрема в працях Володимира Трощинського, Анатолія Шевченка і ряду інших дослідників²¹. Проте, цього явно замало. Глибше в Україні, хоч теж ще недостатньо, досліджено економічну чи заробітчанську еміграцію у міжвоєнний період. Питання піднімалося в роботах Володимира Євтуха, Степана Качараби, Олександра Макара, Віталія Макара та ін.²²

Частіше українські дослідники говорять про еміграцію "комплексно", зазначаючи, що вона породжувалася під час *другої хвилі* причинами не лише економічними, а значною мірою політичними. Десь до середини 20-х рр. виїзд з радянської України практично припинився. Натомість він набув чималого розмаху з Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини. Мотивами, як і під час *першої хвилі* залишалися економічні, але досить сильно змішані з політичними, особливо, коли йдеться про Польщу та Румунію, де українці зазнавали переслідувань на національно-політичному ґрунті. З названих трьох країн після закінчення Першої світової війни до середини 30-х рр. за урядовими даними виїхало 220 тис. осіб. З них до західноєвропейських держав – 74 тис., а до позаєвропейських – 146 тис. Мала місце рееміграція, яка складала 50 тис. осіб. Отже, назавжди виїхало 170 тис. осіб, що значно менше від *першої хвилі*²³.

Під час Другої світової війни та по її закінченні розпочався процес, названий *третьою хвилею еміграції* українців. Щодо переміщень в межах Радянського Союзу, то вони здійснювалися у масових масштабах ще з самого початку війни, починаючи з політичних чисток на за-

ході України та евакуації господарського комплексу перед загрозою німецької окупації. Потім ті ж політичні переслідування, а по війні і пізніше до них додалися масові переселення у зв'язку з освоєнням цілинних і перелогових земель, подальшим освоєнням віддалених районів СРСР, "організованим набором", розподілом молодих спеціалістів тощо. Важко зараз говорити бодай про наближені дані стосовно кількості засланих у порядку покарання чи переселених добровільно з України. Але те й інше стосувалося, якщо говорити про війну і повоєнні часи, кількох мільйонів українців. Зокрема, на середину липня 1949 р. лише засланих оунівців налічувалося майже 100 тис. осіб²⁴. А загалом у повоєнні роки тільки з західних областей України у східні райони СРСР депортовано понад 1,1 млн. осіб або кожного 7-10 жителя²⁵. За 1954 – 1974 рр. з України лише до Казахстану на освоєння цілинних земель переселено понад 230 тис. осіб²⁶. Подібну статистику можна наводити до безкінечності. В усякому випадку останній перепис населення СРСР, що відбувся 1989 р. показав, що тільки за офіційними даними, які далеко не відповідали справжньому станові, майже 7 млн. українців проживали поза межами України²⁷.

На Заході по Другій світовій війні опинилося понад 3 млн. українців. Це були колишні військовополонені, ті, хто перед поверненням радянської влади, сподіваючись на політичні переслідування, покинули батьківщину. Більшість з двох перших категорій була репатрійована. Проте, близько 300 тис. українців уникли цієї процедури, розселившись згодом у багатьох країнах світу. Серед держав, які прийняли найбільше українських втікачів були США (80-100 тис.), Канада (30-40 тис.), Австралія (20 тис.), Велика Британія (20 тис.) і т.д.²⁸

Четверта хвиля еміграції українців розпочалася з моменту горбачовської "відлиги", а повних обертів набрала з розпадом СРСР. Станом на сьогодні в ЗМІ називають від 5 до 7 млн. громадян України, які через економічні негаразди покинули батьківщину. Назавжди чи на деякий час? Як і понад сто років тому, їдуть заробити, щоб забезпечити собі і родинам засоби до існування. Половина з тих, хто перебивається закордонними заробітками, працює в Росії. Це здебільшого вихідці із східних областей. Інша половина – переважно вихідці із західних областей – у державах Європи і за океаном.

З матеріалів III Всесвітнього форуму українців, що пройшов у серпні 2001 р. у Києві та матеріалів VIII з'їзду Світового Конгресу Українців, що відбувся там же у серпні 2003 р. довідуємося, що в Італії нині перебуває 500-800 тис. українців, в Іспанії – до 400 тис., від 100 до 300 тис. – у Польщі, 100 тис. – у Чехії і т.д.²⁹ За неповними даними з України до Канади протягом 1991 – 2001 рр. прибуло 23435 осіб. За даними посольства Канади в Україні, українцям щорічно видається від 1,5 до 2 тис. імміграційних віз³⁰. Подібні інформації, докладні чи недокладні, з тих чи інших джерел можна почерпнути й по інших державах.

Представники *четвертої хвилі* дотепер активної участі у громадсько-політичному житті української громади у державах свого перебування не беруть. Швидше – навпаки, уникають її. Щоправда, їх можна зрозуміти з ряду причин. По-перше, більшість з них перебувають в тій чи іншій країні нелегально, через що бояться депортації. По-друге, значна їх кількість зрусифікована, якщо йдеться про вихідців із східних областей України, які почувають себе не зовсім українцями. Але, разом з тим, виникли нові українські організації в Італії, Іспанії, Канаді тощо. Певна кількість новоприбулих українців вже бере участь в діяльності організацій української діаспори, створених раніше³¹.

Але ж наша мета полягає не лише в тому, щоб охарактеризувати походження й характер української діаспори. Варто дещо сказати про стан сучасної української діаспори, її життєдіяльність та зв'язки з Україною. Нині українська діаспора з огляду на організоване життя має у кожній країні перебування свої національно-суспільні, культурні, спортивні, жіночі та інші структури. Об'єднуючим у світовому масштабі є Світовий Конгрес Українців, який охоплює українство на всіх континентах. Через свої структури він спрямовує і матеріально підтримує діяльність національних організацій в різних країнах світу. Про масштаби діяльності СКУ можна судити з матеріалів його останнього з'їзду (конгресу), що пройшов у серпні 2003 р., вперше за свою історію у столиці України³².

Найбільш організованою і дієздатною є українська діаспора на Заході (Канада, США, Велика Британія та ін. держави)³³. Зрештою, тут нічого дивного немає. Там українська діаспора структурувалась в умовах особистої свободи людини, протягом доволі тривалого часу. Дещо складнішою є доля *української східної діаспори*, тобто тієї її частини, яка проживає у державах після розпаду Радянського Союзу. Хоч за 10-15 років пройшли в її існуванні суттєві зміни на краще. Сказане стосується передовсім усіх трьох Балтійських держав. Не можна не помічати певних зрушень і в житті українців Росії. Щоправда, влада цієї держави як у центрі, так і на місцях не дуже прихильно ставиться до проявів організованості у житті українців. Це, поза сумнівом, слід пов'язувати з нашаруваннями імперської ментальності, яка формувалась впродовж століть. Тим не менше, в Росії діє Об'єднання Українців та Федеральна національно-культурна автономія "Українці Росії", які об'єднують десятки українських товариств по всій державі. Вони провели три Конгреси українців Росії (останній у квітні 2002 р.), створюють осередки вивчення рідної мови, проводять мистецькі заходи, створюють українські бібліотеки тощо³⁴.

Не зайвим буде звернути увагу на те, що *українська діаспора*, перш за все *західна*, відіграла чималу роль у здобутті Україною незалежності. Згадати б хоча багаторічну, від заснування у 1967 р., невтомну діяльність у цьому напрямі Світового Конгресу Вільних Українців (від осені 1993 р. – СКУ), серед завдань якого була боротьба за визволення

України від національної залежності³⁵. Щоб не називати багатьох, згадаємо для прикладу ще Конгрес Українців Канади та окремих його діячів, які виконували важливі державні функції³⁶. Міжнародні та національні організації не лише доступними засобами домагалися звільнення України, але й всіляко намагалися вплинути на правлячі кола своїх держав, щоб ті швидше визнали незалежність нашої країни. В перші роки допомагали в отриманні приміщень під українські дипломатичні установи (Канада, Велика Британія, Австралія). Надавали і до цього часу надають різноманітну моральну, політичну й досить вагому матеріальну допомогу Україні з огляду на те, що українське суспільство тривалий час не може подолати внутрішніх протиріч через важку морально-політичну спадщину від минулого ладу³⁷.

В закінчення варто наголосити, що через внутрішні протиріччя, з якими боркається українське суспільство, Україна багато втрачає у своєму відродженні. Безвихідь штовхає людей до виїзду за кордон, де з ними, як представниками дуже невиразної держави, поведуться зневажливо. Внутрішня невизначеність, певною мірою, впливає не лише на ставлення інших держав чи міжнародних організацій до України, але й української діаспори до неї, з одного боку, та властей держав перебування, до української діаспори з іншого. Останнє, безумовно, стосується, перш за все, держав – колишніх республік СРСР, а над усе – Росії. Не додає оптимізму й зволікання протягом багатьох років унормування стосунків із зарубіжним українством.

Незважаючи ні на що, хотілося б завершити на мажорній ноті. Пройде ще якийсь час, українське суспільство підніметься з руїни. Багато з тих, що останніми роками покинули батьківщину, повернуться із заробленим капіталом, маємо на увазі й набутий досвід проживання й праці у цивілізованих країнах, та активно вклучаться в розбудову своєї власної. А Україна по-справжньому підтримуватиме українську діаспору в усьому світі.

Примітки:

¹ Лозинський А. Україна й діаспора – взаємна допомога і захист // У майбутнє – в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18-20 серпня 2001 року. – К., 2001. – С. 35.

² Колесніченко-Братунь Н.Р. Співробітництво дипустанов з діаспорою (посібник з практичної дипломатії). – К., 2002. – С. 6.

³ Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 15. – С. 41.

⁴ Там само.

⁵ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Українська еміграція від минувшини до сьогодення. – Тернопіль: Чарівниця, 1999. – С. 62-63, 143-144 та ін.

⁶ Там само. – С. 204-207; Трошинський В.П., Шевченко А.А. Вказ. праця. – С. 29.

- ⁷ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Вказ. праця. – С. 256-260.
- ⁸ Трощинський В.П., Шевченко А.А. Вказ. праця. – С. 36-40.
- ⁹ Марунчак М. Історія українців Канади. – Вінніпег: УВАН у Канаді, 1968. – Т. 1. – С. 21.
- ¹⁰ Zięba A. Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914 – 1939). – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1998.
- ¹¹ Див.: У майбутнє – в ім'я України! – С. 35; VIII Світовий конгрес українців. Звіти 1998 – 2003. – К., 2003; Моцок В., Макар В., Попик С. Українці та українська ідентичність у сучасному світі. – Чернівці: Прут, 2005.
- ¹² Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955 – 1957. – Т. 2. – С. 630-631.
- ¹³ Там само. – С. 634.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – С. 632.
- ¹⁶ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Вказ. праця. – С. 291.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С. 291-292.
- ¹⁹ Там само. – С. 292-293.
- ²⁰ Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – С. 634.
- ²¹ Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і суспільно-політичне явище. – К.: Интел, 1994; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Вказ. праця; Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Вказ. праця та ін.
- ²² Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... – К.: Стило, 2000; Качараба С. Еміграція з Західної України (1919 – 1939). – Львів, 2003; Макар В. Особливості формування української етнічної групи Канади // Держава і право. Зб. наук. праць. – Вип. 16. – К., 2002. – С. 444-453; Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади: Матеріали спільних конференцій / Під ред. О. Макара та Р. Білаша. – Едмонтон, 2002; Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В.Б. Євтух та ін. – К.: Вид. УАННП “Фенікс”, 2003 та ін.
- ²³ Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – С. 634-635.
- ²⁴ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Вказ. праця. – С. 393.
- ²⁵ Там само. – С. 394.
- ²⁶ Там само. – С. 399.
- ²⁷ Там само. – С. 414, 419.
- ²⁸ Там само. – С. 413; Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – С. 636.
- ²⁹ З власних записів під час роботи VIII Світового конгресу українців у Києві 18-21 серпня 2003 року.